

УДК 94(396.6)

Наталія Адамович, канд. історичних наук, асистент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

До питання про становище жінок у Візантійській імперії

На основі аналізу візантійської законодавчої збірки VIII ст. Еклоги досліджуються роль та місце жінки в тогочасному суспільному житті Візантійської імперії, її значення в правовій, соціальній та сімейній ієрархії.

Ключові слова: Візантія, жінка, родина, шлюб, посаг, спадщина.

Наталія Адамович. К вопросу о положении женщин в Византийской империи

На основе анализа византийской законодательной сборки VIII в. Эклоги исследуются роль и место женщины в общественной жизни Византийской империи того времени, ее значение в правовой, социальной и семейной иерархии.

Ключевые слова: Византия, женщина, семья, брак, приданое, наследство.

Natalia Adamovich. On the question of the status of women in the Byzantine Empire

The article is based on an analysis of Byzantine legislative assembly VIII. Eclogues examines the role and place of women in the public life of the then Byzantine Empire, its importance in the legal, social and family hierarchy.

Keywords: Byzantium, woman, family, marriage, dowry, inheritance.

У різні періоди розвитку людства становище та роль жінки, її соціальний, економічний і правовий статус ніколи не були однозначними та безсумнівними, а її функції неодноразово змінювалися: від жінки-прапорительки, берегині роду до домашньої господарки, підпорядкованої чоловікові, батькові або іншими родичам по чоловічій статі.

Для сучасного суспільства характерні динамічні трансформації, наслідком яких можна вважати також сплеск соціально-політичної активності жінок, їх залучення до участі у різноманітних громадських рухах та структурах. Нині жінка є самостійною, має рівні права з чоловіком, не зазнає обмежень ні в соціальній, ні в політичній, ні в економічній, ні в культурній сферах життя.

На сьогодні так звані «жіночі дослідження» є однією з наймодливіших історичних дисциплін, які продовжують активно розвиватися, що базаго в чому продиктовано соціальними та інтелектуальними потребами сучасності. Адже безперервні зміни, що відбуваються в сучасній Українській державі, її культурі, діловому та політичному житті, спонукають переосмислити розуміння сфери «жіночого», по-новому поглянути на роль і статус жінки як в родинному житті, так і в суспільстві.

Таким чином, постійно зростаюча роль жіноцтва в сучасному світі робить проблему вивчення ролі і місця жінки в суспільстві особливо актуальну. Крім того дослідження статусу жінки, її місця в правовій, соціальній та сімейній ієрархії є надзвичайно важливим для розуміння багатьох проблем будь-якої національної культури. Актуальність дослідження в значній мірі визначається також цікавістю сучасної історичної науки до гендерних взаємовідносин.

Попри значну зацікавленість впродовж останніх років вітчизняних та зарубіжних медієвістів згаданою проблематикою грунтівних історичних дослідженів з порушеного питання залишається обмаль. Так, у Західній Європі вивчення ролі та місця жінки в середні віки, дослідженням візантійських родинних стосунків присвячено чимало літератури. Серед зарубіжних творів найбільш відомими є наукові розвідки А.Лайу, К.Коннор, Е.Патлажсан, Д.Ніколь, Ж.Бокам, І.Калаврезу, П.Вейна [15;16;17;18;19;20;21]. Цікаві дані з повсякденного життя в Візантії містять перекладені на російську мову праці Ш.Діля, Д.Талбот Райс та Т.Райс [2;7;8].

Вагомий внесок у дослідження становища жінок в середні віки внесли праці російських науковців Ю.Л. Безсмертного, І.С. Свенцицької, Т.Б. Рябової, А.Л. Ястребицької, Л.П. Репіної [1;9;10;11;14]. Більше інформації з приводу особистого життя візантійців в цілому знаходимо в роботах російських медієвістів М.А. Поляковської, А.А. Чекаліної, Г.Г. Літавріна, А.П. Каждана

[3;5;6]. Протягом останніх років приватне життя жінок в Візантії в IV–VII ст. вивчала Т.В. Смірніцьких [12]. Однак, в сучасній вітчизняній візантійстиці порушена проблематика залишається недостатньо висвітленою. З огляду на це здійснене дослідження набуває особливої актуальності.

Бурхливий економічний розвиток та вплив поглядів християнської церкви призвели до того, що Візантійська імперія, успадкувавши римське право, почала його змінювати та удосконалювати. Численні законодавчі акти, видані вже в IV–V ст., як підкреслила відома дослідниця візантійської юриспруденції О.Е. Ліпшиц, за свідчили порівняно більшу самостійність жінки та захист її майнових прав [4,с.44].

Тенденція до зростання свобод та прав візантійських жінок зберігалась і в подальшому, що засвідчує законодавче джерело VIII ст. Еклога (грец. Εκλογή – вибірка із законів) – основна збірка права доби іконоборців (VIII–IX ст.), розроблена і прийнята в часі правління імператора Лева III Ісаєва (бл. 726 р. н.е.). Її автори мали на меті сформувати скорочений вибірку із законів Юстиніана, яка б увібрала окремі норми Кодексу, Дигест, Інституту та Новел з внесеними до них правками, розробленими на засадах християнських ідей, благочестя та «божественної справедливості», в дусі гуманізму і найвищої любові до людини (грец. Φιλανθρωπία, φίλανθροπος – людинолюбство, більша людяність).

Цілком природно, що основне середовище, в якому найбільш виразно проявляється становище і статус жінки, – це шлюбно-родинні взаємовідносини. Еклога, яка складалася з передмови і 18 титулів, приділяла висвітленню питань родинного життя достатньо уваги. Так, питань шлюбу стосувалися перші три її титули. Слід зазначити, що хоча жінка, згідно християнської моралі, й займала залежне місце в родині, але, на відміну від класичного римського права, Еклога засвідчила тенденцію до вирівнювання майнового статусу візантійських чоловіка і дружини.

Титул I «Про заручини та розірвання заручин», зокрема, констатував, що перед шлюбом «починаючи з семи років і пізніше за загальною згодою тих, хто заручається та їх батьків і родичів» мали відбуватися заручини [13,с.23]. Заручини були актом, який здійснювався у формах, передбачених законом, і розглядалися як законна підготовча стадія до шлюбу, угода, розірвання якої дозволялося тільки з серйозних мотивів.

Свідченням на користь думки про зростання прав жінок можна вважати наявність в Еклоzi рівних прав чоловіка та дружини при наданні згоди на заручини і укладання шлюбу їхніх спільніх дітей. Загалом в Еклоzi зафіксовано три форми угоди відносно заручин: завдаток, передшлюбний дар («дарунок з приводу шлюбу») та письмова угода.

Еклога передбачала чіткі передумови, за якими заручини вважалися дійсними. Насамперед, заручувані повинні були бути християнами і не повинні були мати жодних зобов'язань перед іншими за завдатком, передшлюбним даром або письмовою угодою, тобто не повинні бути в зговорі або зарученими з іншими. Okрім того Еклога вводила ряд обмежень щодо заборони заручень за хрещенням, кровною спорідненістю і свяжтвом [13,с.26–28]. Так, заборонялися шлюби та заручини між хрещеним батьком, похресницею та з її матір'ю, а також його сином з похресницею батька та з її матір'ю, між троюродними братами та сестрами, між родичами по другому шлюбу, між двома братами та двома сестрами.

Про рівність прав чоловіка і жінки може свідчити і той факт, що заручини могли бути розірваними як нареченим, який втрачав при цьому сплачений завдаток, так і нареченю, котра мала повернути сплачений завдаток у подвійному розмірі. Еклога передбачала, що у випадку, якщо наречений зволікав з укладенням шлюбу, наречена повинна була зачекати його два роки, після чого мала право вийти заміж за будь-кого, залишивши у себе передшлюбний дар попереднього нареченого.

Загалом за Еклогою шлюбний вік для жінок установлювався починаючи з 13 років, для чоловіків – з 15 років. Шлюб за Еклогою укладався між чоловіком і жінкою за їх взаємним бажанням та згодою батьків, а за відсутності останніх «з благословення церкви або шляхом засвідчення шлюбу дружими».

У статті 4 титулу II Еклоги «Про укладення шлюбу між християнами» наголошувалося, що: «шлюб укладається в письмовій формі, при наявності письмового договору про посаг у присутності трьох гідних довіри свідків, відповідно до нашого благочестивого і точного визначення; при цьому чоловік підтверджує із свого боку згоду про отримання ним повного посагу і про його неушкоджене і повноцінне утримання та збереження, звичайно, разом з тим приrostом, який щодо нього появиться; і він повинен передбачити письмово, у видному ним договорі четверту частину на випадок бездітності. І звичайно між ними повинно бути укладено три договори: два зустрічних і рівносильних стосовно посагу і ще один від чоловіка на користь дружини; і нехай не буде вимоги і запису від чоловіка передшлюблого дару, рівного за об'ємом отриманого ним посагу» [13,с.29].

Водночас законним вважався також укладений усно шлюб, так званий конкубінат, за яким передбачалося, що «будь-хто введе в свій будинок вільну жінку та довірить її управління своїм будинком і матиме з нею зв'язок», котрий, ймовірно практикували незаможні верстви населення. Слід зазначити, що й за такої форми шлюбу майнові права жінки належним чином зберігалися та охоронялися, адже, як зазначалося в Еклоzi: «якщо чоловік, не маючи від неї дітей, спробує вигнати її без визнаної законної причини і відмовитися від спільногого життя, то нехай віддасть їй в якості компенсації внесене нею майно та четверту частину свого статку» [13,с.31].

Положення Еклоги зафіксували навіть можливість шлюбу вільних жінок з рабами, який ставав по своїй суті новою формою manumissio, оскільки після укладення такого шлюбу раб отримував відповідний статус свободи та громадянства. «Раб отримує свободу..., якщо власник (dominus) підвладного йому раба одружив його з вільною жінкою» [13,с.72–73]. Водночас в Еклоzi відсутня аналогічна норма відносно одружения вільного з рабиною.

Укладення шлюбу передбачало з боку нареченого передшлюблений дар, а з боку нареченої – посаг, який розглядався як внесок дружини в спільне сімейне господарство. Посаг складався з землі, будинків, грошей, коштовностей та прикрас, тварин, рабів тощо. Нареченому належало складати список речей, які входили до посагу, та оцінювати їх. Цікаво, що положення Еклоги (стаття 4 титулу II) зафіксували, що передшлюблений дар мав бути рівнозначним посагу.

Посаг за Еклоzo міг бути встановленим в письмовій та усній формі, хоча перевага надавалася письмовим угодам так званим instrumentum dotale [13,с.45–46]. Посаг можна було передати (datio dotis) в момент укладення шлюбу або пізніше, протягом сімейного життя.

У титулі III Еклоги «Про записаний та не переданий посаг та про законний посаг» з метою забезпечення законних вимог повнолітнього чоловіка стосовно встановленого але ненаданого йому родиною дружини посагу, існував законодавчо закріплений п'ятирічний термін давності з часу укладання шлюбу. Проте, чоловік обмежений у дієздатності, тобто той який на момент шлюбу не досяг двадцятип'ятирічного віку, мав право на вимогу посагу впродовж п'яти років після досягнення ним повноліття. Після закінчення визначених термінів чоловік втрачав право вимагати посаг.

Разом з тим неотримання посагу не звільняло чоловіка від необхідності придержуватися шлюбних зобов'язань стосовно гарантій дотримання майнових прав дружини. Доречним буде зазначити, що, на думку О.Е. Ліпшиц, посаг не був обов'язковою умовою шлюбу, оскільки чоловік мав право на неодержаний посаг лише за умови «якщо батьки дівчини володіють майном, щоб виконати те, що було обіцяно» [4,с.63]. Проте необов'язковість посагу наставала лише після укладення шлюбу, а забезпечити майнові права дружини чоловік мав за будь-яких обставин. Отже, Еклога гарантувала захист майнових прав жінок, які укладали шлюб, в будь-якому випадку.

Згідно з положеннями Еклоги жінка ставала членом родини свого чоловіка, але зберігала право на батьківський посаг у разі розлучення чи смерті чоловіка. Таким чином, переданий посаг протягом всього шлюбу залишався власністю дружини, але керував ним у якості уповноваженого чоловік. Додатковим свідченням на користь захисту прав жінок за Еклоzo можна вважати положення, згідно з яким борги, зроблені чоловіком упродовж сімейного життя, кредитори не могли стягнути за рахунок посагу, за винятком того випадку, коли «встановлено, що дружина добровільно разом зі своїм чоловіком погодилася на позику» [13,с.59–60].

Цікаво, що за Еклоzo у якості засобу для забезпечення посагу дружина мала право законної іпотеки на майно, придбане протягом шлюбу. Так, у разі смерті чоловіка спочатку виплачувався посаг дружині, а тільки потім іншим позикодавцям, включаючи державу. Разом з тим, за умови заборгованості померлого чоловіка право на посаг вдова здобувала лише в тому випадку, якщо її

батьки виконали взяті перед шлюбом зобов'язання, тобто «якщо дружина принесла посаг своєму чоловікові» [13,с.106–107].

За Еклоzo доля посагу після смерті одного з подружжя залежала від того, чи були у них в шлюбі діти. Так, якщо в бездітному шлюбі дружина помирала раніше чоловіка, одна четверта частка посагу відповідно до шлюбної угоди віходила чоловіку, інша ж частина передавалася її спадкоємцям за заповітом або законом. Після смерті чоловіка, за таких же умов, дружина отримувала весь її посаг або його еквівалентну вартість та одну четверту частину речей чоловіка, вартість яких дорівнювала посагу [13,с.46].

Водночас стаття 6 титулу II Еклоги передбачала вагоме збільшення майнових прав вдови у тому випадку, якщо вона відмовлялася від повторного шлюбу та погоджувалася на особисте управління всіма господарськими справами і самостійне виховання спільних дітей. У такому разі Еклога наголошувала, що: «не мають права її діти противостояти їй або вимагати від неї батьківське майно, навпаки, вони повинні виказувати їй всілякий послух та повагу як матері» [13,с.91]. За таких обставин вдова, зберігаючи право на посаг та четверту частину майна чоловіка, набувала право володіти всім сімейним майном. Разом з тим, за добродорядним звичаєм (bona fide) вона повинна була виховувати та одріжувати дітей, а також встановлювати посаг на свій розсуд.

Натомість при повторному одруженні вдови вона втрачала право на виховання та утримання дітей, які не переходили у її нову родину, а залишалися під владою опукуна. Стосовно ж майна, то вдова зберігала за собою лише право на посаг та передшлюблений дар, а також змушена була своїм майном та майном свого другого чоловіка нести відповідальність перед дітьми від першого шлюбу за повернення їм батьківського майна.

Що стосується дозволу на повторний шлюб, то, відповідно до статті 11 титулу II Еклоги, вдова мала право повторно вийти заміж лише через рік після смерті першого чоловіка. «Якщо ж вона вступить у другий шлюб до закінчення дванадцятимісячного терміну, то нехай буде збезпечена і нехай жодним чином не отримає будь-якої користі від першого чоловіка» [13,с.47].

Варто зазначити, що аналогічні права при утриманні від повторного шлюбу мав і чоловік–вдівець. Однак, при вступі в повторний шлюб після смерті дружини і за наявності спільних дітей, він не втрачав майнових прав. Лише при досягненні дітьми повноліття батько повинен був повернути їм, як спадкоємцям своєї матері, їх законне майно, яке знаходилося в його володінні. Але, як і по відношенню до матері, діти не могли вимагати від батька повернення материнського майна.

Положення Еклоги (стаття 8 титулу II) передбачали також право на набуття спадщини за умови виконання батьківських зобов'язань, яке полягало в праві вдови або вдівця залишити дітей після їх повноліття, зберігши при цьому власне майно та частину майна померлого чоловіка або дружини, котре припадає на одну дитину, пропорційну кількості усіх дітей [13,с.49].

Необхідно відзначити, що в контексті християнського вчення та виходячи з принципів Еклоги (стаття 13 титул II), шлюб та родинні відносини у Візантії вважалися «божественною мудрістю» та найбільшою правовою цінністю людини: «так що мудрим чином в одному тілі були об'єднані дві особи, і бог наказав, щоб подружжя було нерозривним». Водночас, і чоловіки, і жінки мали право на розлучення. З цього приводу Еклога наголошувала: «але так як зло намагається гніздитися в багатьох людях і вони не налаштовані любити один одного з багатьох мотивів, які не є такими, вони розривають своє співжиття».

Разом з тим, права жінок і чоловіків в питаннях розлучення важко називати абсолютно рівними. Так, найголовнішою причиною, через яку чоловік мав право на розрівання шлюбу, була подружня зрада: «ті, що поєдані Богом не можуть бути розлучені людиною, окрім як через блуд» [13,с.124]. Дружині ж такого права Еклога не надавала. Проте, кожний із подружжя мав право розлучитися з іншим у випадках, якщо останній виявляється хворим на проказу, а також через скоені злочини проти іншого з подружжя та непопередження одиного про злочини проти кожного з них іншими особами.

Натомість Еклога дозволяла дружині розлучитися з чоловіком, якщо чоловік протягом трьох років з часу укладення шлюбу не мав інтимних стосунків зі своєю дружиною. Водночас психічна хвороба дружини або чоловіка – «одержимість бісом», не була достатньою підставою для отримання права на розлучення будь-ким з подружжя.

Цікаву інформацію відносно прав жінок містить титул XVII Еклоги «Кара за злочини», положення якого встановлювали, зокрема, жорстокі покарання за різні форми порушення моралі: перелюб, як порушення подружньої вірності, різні види зв'язку між одруженими чоловіками та заміжнimi жінками, інтимні стосунки між близькими родичами, двоєженство, переривання вагітності тощо. Серед покарань, які накладалися нормами Еклоги за злочинами

чини, направлениі проти сімейно-шлюбних стосунків та інші неправомірні дії, котрі могли призвести до порушення Божої заповіді про святість та непорушність візантійського християнського шлюбу, розлучення, руйнування родини і розорення дітей, зазвичай, переважали висічення батогами, різноманітні штрафи, відсікання носа, вигнання з поселення, смертна кара.

При цьому ступінь суровості покарань, як правило, визначався характером і тяжкістю сконеної злочину. Однак, для визначення покарань в Еклозі нерідко використовувалася соціальна наявність статева диференціація. Для прикладу, одружений чоловік за перелюб піддавався тілесному покаранню, яке було подвоєне, порівняно з покаранням неодруженої людини. Якщо хто-небудь з числа велиможних осіб вступав у з'язок з чужою рабиною, він мав за свою помилку сплатити власнику рабині штраф, якщо ж він був простою людиною, то окрім сплати штрафу він повинен був бути висіченим [13, с.144–145].

Положення Еклозі встановлювали в якості покарання чоловікові за перелюб, інтимні стосунки з черницею, викрадення черниці або світської дівчини, згвалтування та збезщечення жінки кару у вигляді відсікання носа. Така ж сама кара наставала за перелюб заміжніх чоловіка та жінки з особами, які перебували з ними в духовній спорідненості, тобто «хрещеним батьком», «похрестицею», а також за злочинні стосунки заміжньої жінки з іншими чоловіками [13, с.146].

Про нерівні права жінок і чоловіків може свідчити стаття 27 титулу XVII Еклозі, яка встановлювала, що одружена жінка на противагу від одруженого чоловіка за перелюб крім відсікання носа каралася ще й розлученням: «після ж відрізання носа та, що здійснила перелюб нехай візьме свої речі, які вона принесла чоловікові (і нічого більше). Той же, хто вчинив перелюб не розлучається зі своєю дружиною, хоча у нього й відрізаний ніс» [13, с.147]. Ця ж стаття надавала право родичам обвинуваченої у перелюбі жінки та стороннім особам свідчити проти неї в суді. Окрім того, за нормами Еклозі чоловік, який зізнав про перелюб дружини, повинен був її публічно звинуватити, в іншому ж випадку він також піддавався фізичному покаранню та вигнанню з поселення [13, с.148]. Про подібне по відношенню до чоловіка Еклозі не згадує. Таким чином, стає очевидним, що в питаннях збереження моралі візантійське законодавство було більш вимогливим до жінок.

Загалом же можна констатувати, що у царині сімейно-шлюбних стосунків, особливо в майновому плані, між чоловіком та жінкою у Візантійській імперії існувала рівність. Приватні взаємовідносини в родинному житті регулювалися перш за все нормами християнської моралі, які, не зважаючи на залежне місце жінки в родині, налаштовували подружжя на обопільну вірність, пошану, підтримку та взаємодопомогу.

Положення Еклозі містять й деяку інформацію, яка дає змогу простежити права жінок в інших сферах життя. Наприклад, стаття 5 титулу II засвідчуvalа право жінок на рівні з чоловіками, починаючи з тринадцятирічного віку, заповідати особисте майно, статті 1–4 та 6 титулу VI гарантували жінкам право успадковувати майно, як за заповітом, так і за законом, а стаття 4 титулу X, яка констатувала, що «якщо хто-небудь, хто має дружину, візьме у когось в борг і потім буде не в змозі повернути його, то дружина не зобов'язана виплачувати кредитору зі свого придданого, якщо тільки не буде встановлено, що вона добровільно разом зі своїм чоловіком погодилася на позику», визнавала таким чином за жінками право самостійно або разом з чоловіком укладати грошові угоди [13, с.59–60].

Підсумовуючи викладене, необхідно зазначити, що положення жінок у Візантійській імперії у VIII ст. було максимально наближеним до положення чоловіків. Зокрема, візантійські жінки мали доволі широкі майнові та спадкові права, які дбайливо охоронялися законом, мали право на рівні з чоловіком укладати та розривати заручини, або шлюб, а також могли виступати в особі глави сім'ї, надавати згоду на шлюб дітей і встановлювати їм посад Водночас, християнські принципи моралі, покладені в основу Еклозі та спрямовані на збереження і зміцнення родинних відносин, дещо обмежували права жінок порівняно з чоловіками на розлучення та встановлювали більш жорстокі покарання за порушення жінками подружньої вірності.

Список використаних джерел

1. Бессмертный Ю.Л. Жизнь и смерть в Средние века. Очерки демографической истории Франции. – М.: Наука, 1991. – 280 с.
2. Диль Ш. Византийские портреты. – М.: Искусство, 1994. – 448 с.
3. Каждан А.П. Византийская культура (Х–XII вв.). – СПб.: Алетейя, 2006. – 280 с.
4. Липшиц Е.Э. Право и суд в Византии в IV–VIII вв. – Л.: Наука, 1976. – 230 с.
5. Литаврин Г.Г. Как жили византийцы. – СПб.: Алетейя, 1997. – 255с.

6. Поляковская М.А., Чекалова А.А. Византия: быт и нравы. – Свердловск: Изд-во Урал. Ун-та, 1989. – 304 с.

7. Райс Д.Т. Византийцы. Наследники Рима. – М.: Центрполиграф, 2003. – 204 с.

8. Райс Тамара Т. Византия. Быт, религия, культура. – М.: Центрполиграф, 2006. – 255 с.

9. Репина Л.П. Женщины и мужчины в истории: Новая картина европейского прошлого. Очерки. Хрестоматия. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. – 352 с.

10. Рябова Т. Женщина в истории западноевропейского средневековья. – Иваново: Издательский центр Юнона, 1999. – 110 с.

11. Свенцицкая И. Женщина в раннем христианстве // Женщина в античном мире. – М.: Наука, 1995. – С.156–167.

12. Смирницкіх Т. Характер и специфика частной жизни женщины в ранней Византии: Дис. канд. ист. наук. – Ставрополь, 2009.

13. Эклога. Византийский законодательный свод VIII века / вступ. статья, перевод, комментарий Е.Э. Липшиц. – М.: Наука, 1965. – 226 с.

14. Ястребицкая А. Западная Европа XI–XIII веков. Эпоха. Быт. Костюм. – М.: Искусство, 1978. – 169 с.

15. Beaucamp J. la situation juridique de la femme à Byzance / J. Beaucamp // Cahiers de civilisation médiévale. №20. – 1977. – №2–3. – P.149–156.

16. Connor C. Women of Byzantium. – New Haven: Yale University Press. 2004. – 396 p.

17. Kalavrezou I. Byzantine Women and Their World – Cambridge, Mass.: Harvard University Art Museums; New Haven, Conn., and London: Yale University Press, 2003. – 335 p.

18. Laiou A.E. Mariage, amour et parenté à Byzance aux XIe–XIIIe siècles. – Paris: De Boccard. – 209 p.

19. Nicol D.M. The Byzantine Lady: Ten Portraits 1250–1500 / D.M. Nicol. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – 143 p.

20. Patlagean E. Familles et parenté les à Byzance / E. Patlagean / Histoire de la famille. – Vol.2 Temps médiévaux: orient, occident. – Paris: Armand Colin, 1986. – P.213–240.

21. Philippe Ariès, Paul Veyne, A History of Private Life: From pagan Rome to Byzantium. – Harvard University Press, 1992. – 467 p.